



Barbara Jasińska

Wydział filologiczny Uniwersytetu Wrocławskiego
E-mail: barb.jasinska@wp.pl

Narodowa myśl w działalności Komisji Edukacji Narodowej / *National idea in the activities of the National Education Committee*

Abstract

This article provides a short presentation of the activities of the National Education Committee on the plane of Polish educational spheres in the years 1773-1794. Providing an overview of the main directions for reform of the educational institution, the author tries to answer the question whether the decision on the appointment of the Committee was right. The aim of the study was to show the national idea underpinning the National Education Committee. The result of the Committee's activities was to educate active citizens, who have developed national consciousness and respect for the Polish language. Under the influence of the Committee took place fundamental changes in the structure and profile of the program Polish school. Committee should be regarded as a progressive institution which gave the rank of the Polish language in education, and her ideas are relevant today.

Key words: the National Education Committee, education, reforms, national idea, national consciousness, Polish language

W bogatej refleksji nad Komisją Edukacji Narodowej na pierwszy plan wysuwa się jej nowatorskie podejście do kwestii kształcenia w Rzeczypospolitej. Należy zgodzić się z tym, że działalność Komisji była niewspółmierna z wcześniejszymi osiągnięciami na polu edukacji polskiej. Sprawą zasadniczą jest pytanie o przydatność i użyteczność powołania instytucji oświatowej wtedy, gdy Polacy mieli, mimo wszystko, możliwość kształcenia. Aby w pełni zrozumieć wartość utworzenia nowej instytucji zajmującej się nauczaniem, trzeba rozważyć dwie kwestie: jaki był ogólny stan Rzeczypospolitej i szkolnictwa w czasie, gdy podjęto decyzję o utworzeniu Komisji? oraz: co Komisja zrobiła dla szkolnictwa polskiego?

Wiek XVII oraz pierwsze lata wieku XVIII nie sprzyjały rozwojowi Rzeczypospolitej, ponieważ ówczesny stan polityczny, gospodarczy i kulturowy wpływał niekorzystnie na poziom szkolnictwa Polaków. Kształcenie nie obejmowało wszystkich grup społecznych i nie umożliwiało wszechstronnej ich edukacji. Szkoły zarządzane były przez zakony (przede wszystkim jezuitów), a system oświaty nie był dostosowany do tamtejszej rzeczywistości. Zorganizowane w roku 1740 Collegium Nobilium, na czele którego stał Stanisław Konarski, oraz, założona przez Stanisła-

w Augusta Poniatowskiego, Szkoła Rycerska (1766 r.) miały służyć zmianie mentalności Polaków, gdyż zdominowanie obyczajowo-kulturowej sfery życia przez cudzoziemszczyznę i sarmatyzm, zacofanie Polaków i bardzo słabo rozwinięta ich świadomość językowa i narodowa powodowały negatywne skutki dla całego państwa. Aby przezwyciężyć ten stan, należało zreformować nie tylko system nauczania, ale także całe społeczeństwo, ponieważ w nim upatrywano siłę w walce o dobro narodu polskiego. W tym celu w roku 1773, 14 października, powołano Komisję Edukacji Narodowej – instytucję oświatową, która odegrała istotną rolę w dziejach Polski.

Przez cały okres swojej działalności Komisja zrzeszała wokół siebie „dostojników kościelnych i państwowych oraz polityków i mężów stanu najbystrzejszej inteligencji” (Suchodolski 1973: 12), wśród których znaleźli się między innymi (Suchodolski 1973: 12, Bartnicka 1973: 60, Suchodolski 1980: 314): Michał Poniatowski (biskup płocki), Ignacy Massalski (biskup wileński, przewodniczący KEN), August Sułkowski (wojewoda gnieźnieński), Joachim Chreptowicz (podkanclerzy litewski), Adam Czartoryski (generał ziem podolskich), Ignacy Potocki (marszałek wielki litewski), Andrzej Zamoyski (twórca nowego kodeksu prawa), Antoni Poniński (starosta kopanicki), także były jezuita Grzegorz Piramowicz. Wszyscy byli „gotowi oddać całą swą energię dla wychowania młodego pokolenia w duchu trzeźwego racjonalizmu” (Czapliński 1985: 361).

Dzięki światłości osób skupionych wokół Komisji, instytucja ta „stała się symbolem wielkości zamierzeń i skuteczności działań oświatowych” (Suchodolski 1973: 11). Komisja w sposób konsekwentny, mimo wielu przeszkód, urzeczywistniała swój reformatorski plan, którego głównym punktem było skoncentrowanie się na kształceniu, jako na najważniejszej sprawie dla narodu polskiego. Nietradycyjne prace Komisji powodowały sprzeciw w szeregach konserwatywnej szlachty oraz byłych członków zakonu jezuitów, pełniących dotąd rolę nauczycieli. Problemem na drodze do zmiany systemu kształcenia okazał się też brak podręczników, programów nauczania i świeckiej kadry dydaktycznej. Jednak entuzjazm działaczy Komisji był tak duży, że udało się pokonać wiele napotkanych trudności. Reforma oświaty i wykształcenie rozumnego, samodzielnego, twórczego społeczeństwa okazały się priorytetem w walce o dobro kraju, co podniesiono do rangi ogólnonarodowej mobilizacji, nawołując całe społeczeństwo do wspólnego szukania rozwiązań. Podjęto więc sukcesywną walkę z zacofaniem kulturowym, cudzoziemszczyzną i sarmatyzmem, dążąc do unarodowienia kultury polskiej. Komisja dążyła do odrodzenia ojczyzny, przyjmując przy tym „charakter demokratyczny” i obejmując swoją opieką wszystkie stany społeczne (Chrzanowski 1924: 6).

Niezaprzeczalnym obowiązkiem szkoły narodowej – a takimi miały być szkoły tworzone przez Komisję – było kształcenie młodego pokolenia w taki sposób, by zaszczepić „w umysłach młodzieży poczucie polskiego obywatelstwa” (Tync 1954: VIII). Służyła temu reforma szkolnictwa połączona ze zwiększeniem autorytetu języka ojczystego wśród Polaków – należało więc odejść od zakonnej konserwatywności w stronę wychowania patriotyczno-obywatelskiego. Stawiając sobie za cel odrodzenie narodu przez edukację, Komisja publikowała akty prawne, w któ-

rych prezentowała swoje idee. Tego rodzaju dokumentami były *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej* (1783) (Mitera-Dobrowolska 1973: 213, Jobert 1979: 97-105), stanowiące „akt stabilizacji stosunków szkolnych” (Tync 1954: XX). Zawarto w nich między innymi strukturę systemu oświaty, który miał być trzystopniowy. Po przejściu szkół jezuickich i wykorzystaniu ich funduszy, Komisja przeprowadziła zmiany, których efektem było zeświecczenie szkolnictwa, co dotyczyło zarówno kadry nauczycielskiej, jak i programu nauczania. Udało się także stworzyć jednolity hierarchiczny system szkolnictwa.

Najniższy szczebel edukacji tworzyły – według planu Komisji – szkoły elementarne i miały one objąć największą grupę społeczeństwa. Starano się stwarzać równe szanse dla kształcenia wszystkich obywateli bez względu na to, którą warstwę społeczną reprezentowali, dlatego poziom ten miał być otwarty między innymi dla chłopskich dzieci. Na program nauczania składały się podstawowe umiejętności potrzebne każdemu obywatelowi, czyli nauka pisania, liczenia, czytania. Kolejnym szczeblem edukacji były szkoły średnie. Program kształcenia był w nich zdecydowanie szerszy niż na poziomie elementarnym i obejmował: geografę, historię Polski, naukę nowożytnych języków obcych, logikę, także religię i naukę moralności. Duży nacisk położono na naukę języka ojczystego, który dotąd traktowany był jedynie jako narzędzie pomocnicze dla dominującej łaciny. Poprzez naukę polszczyzny i dowartościowanie jej w toku edukacji, zaszczerpiono w młodzieży poczucie jedności z językiem narodowym i krajem, w którym żyła. Najwyżej w hierarchii szkolnictwa znajdowały się ośrodki akademickie – Akademia Wileńska i Akademia Krakowska. Obie uległy przeobrażeniom (Suchodolski 1973: 127-128). Dążono do tego, by stały się nowoczesnymi ośrodkami naukowymi na skalę europejską.

Mimo że stosunek społeczeństwa szlacheckiego do zmian porządku wychowawczego i edukacyjnego był, szczególnie w pierwszych latach działalności Komisji, negatywny (Mizia 1973b: 19-26), udało się nadać językowi ojczystemu „ważną funkcję polityczną czynnika cementującego społeczeństwo” (Mizia 1973a: 1), co miało przełomowe znaczenie w procesie odrodzenia narodowego. Podejmowano starania, by język polski rozwijał się nie tylko na płaszczyźnie naukowej, ale też literackiej (Majorek 1975: 72), czemu sprzyjała aktywność – w czasie trwania Komisji oraz po jej likwidacji – takich przedstawicieli kraju, jak: Franciszek Bohomolec, Jędrzej i Jan Śniadeccy, Ignacy Włodek, Józef Rogaliński, Julian Ursyn Niemcewicz, Samuel Bogumił Linde, Jan Nepomucen Kossakowski, Joachim Lelewel i inni. A ich patriotyczno-językowe ożywienie miało swoje odbicie w tekstach, które tworzyli.

Osiągnięciem Komisji Edukacji Narodowej było też podjęcie próby włączenia do nauczania dziewcząt (Tync 1954: XXI). Mimo że ostatecznie nie stworzono dla nich szkół, to wzbudziło ogólnospołeczne zainteresowanie tym tematem. Aby ukazać wagę problemu, opublikowano *Przepisy do Komisji Edukacji Narodowej pensjomistrzom i mistrzyniom dane* (Zachmacz 1953: 15), w których zapisano, że na osobach prowadzących pensje dla dziewcząt spoczywa obowiązek narodowego i obywatelskiego ich wychowania. Nad sposobem kształcenia dziewcząt czuwała

Komisja, dbająca o tworzenie zakładów wychowawczych, którym miała przyświecać myśl o nauczaniu patriotycznym i ukierunkowaniu panien na świadomość brania odpowiedzialności za losy Polski (Kurdybacha i Mitera-Dobrowolska 1973: 176-180).

7 marca 1775 roku Komisja powołała Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, odpowiedzialne za opracowanie podręczników niezbędnych w procesie edukacji (Suchodolski 1973: 131, Jobert 1979: 39-44). Przełomowym działaniem w przygotowywaniu podręczników było to, że miały być one napisane w języku polskim, a „przedmioty, które wymagały szczególnej orientacji w problemach kraju lub z którymi wiązano szczególne nadzieje w związku z ich walorami wychowawczymi (jak np. gramatyka języka polskiego, podręczniki wymowy czy nauka moralna) powierzono Polakom” (Bartnicka 1973: 107).

Na czele Towarzystwa stanął Ignacy Potocki. Wiedza i zaangażowanie w sprawę wychowania i oświaty osób współpracujących z Towarzystwem stały się przyczynkiem do rozszerzenia działalności Komisji poza granice Rzeczypospolitej. Wydano w tym celu *Obwieszczenie względem napisania książek elementarnych* (Zachmacz 1973: 9), na które składał się program reform szkolnictwa polskiego oraz jego założenia, i zwrócono się w nim z propozycją współpracy do zachodnich uczonych (Lang 1973: 41-60, Rudnicka 1973: 101-103). W konsekwencji Komisja Edukacji Narodowej spowodowała zainteresowanie szerokiego kręgu intelektualistów europejskich i obudziła w nich chęć współdziałania (Bartnicka 1973: 19, Chamcówna 1976: 35-55). Wybitni przedstawiciele kultury europejskiej, wśród których znaleźli się między innymi: Mikołaj Baudeau, Piotr Samuel Dupont de Nemours, Jan Baptysta Dubois, Etienne Bonnot de Condillac, Johann Heinrich Samuel Formey, Jan Filip Carosi, śledzili postępowość myśli wychowawczej Komisji i doceniali jej działalność (Lang 1973: 41-60, Kurdybacha i Mitera-Dobrowolska 1973: 291-293). Aby usprawnić nauczanie, rozpisano konkurs na najlepsze podręczniki, a następnie do programu nauczania wprowadzono książki do algebry, zoologii, logiki, historii (Bartnicka 1973: 102). Wśród autorów rozmaitych dzieł znaleźli się i Polacy, i obcokrajowcy (Lang 1973: 41-60, Gierowski 1976: 5-7). Wydano także kompendium metodyczne dla nauczycieli, zatytułowane *Powinności nauczyciela*, którego autorem był Grzegorz Piramowicz (Zachmacz 1973: 10, Chamcówna 1976: 35-55).

Przedstawienie zarysu głównego kierunku reform przeprowadzonych przez Komisję Edukacji Narodowej, nie wyczerpuje tematu jej działalności. Niemniej już na tej podstawie można wyrokować, że decyzja o powołaniu Komisji była słuszną, a jej konsekwencje – zauważalne. Stworzenie możliwości pobierania nauk w szkołach narodowych, przyczyniło się do wychowania aktywnych i światłych obywateli (wspomnieć można chociażby publicystę oświeceniowego Hugo Kołłątaja). Wartość Komisji zaznacza się przede wszystkim w tym, że zniosła zależność procesu edukacji od Kościoła, upaństwowiając szkolnictwo; rozpoczęła kształcenie świeckich nauczycieli; opracowała nowy program nauczania i przeorganizowała uniwersytety. Opublikowała nowe podręczniki, a wśród nich znajdowała się między innymi znakomita *Gramatyka dla szkół narodowych* Onufrego Kopczyńskiego. Pracując nad nowymi skryptami stworzono polską terminologię naukową takich

dziedzin, jak: logika, chemia, gramatyka, matematyka. Udostępniono naukę chłopom i poruszono problem kształcenia kobiet. Podkreślano narodowy charakter wychowania i wykształcenia, a wyrazem tego było wprowadzenie do szkół języka polskiego, który stał się instrumentem przekazywania wiedzy i kształcenia młodzieży. Głoszono, że nauka języka polskiego i w języku polskim powinna być celem każdego Polaka (Piramowicz 1889: 32). Na pierwszym miejscu Komisja stawiała ukształtowanie postawy patriotycznej, a jej cechą programową było wyznaczenie oświacie roli głównego czynnika odrodzenia narodu i państwa.

Komisja spełniła nałożone na nią zadanie, jakim było stworzenie nowej szkoły, starając się dostosować do aktualnych potrzeb kraju, i mimo że nie uratowała bytu państwowego Rzeczypospolitej, to wychowała nowoczesnie wykształconych Polaków. Zmieniła społeczeństwo pod względem umysłowym, wyciągając je z kulturowego zacofania. Patriotyczno-obywatelskie wychowanie zapoczątkowane przez Komisję rozbudziło w Polakach dumę narodową i umocniło ich w siłę potrzebną w walce o dobro kraju. Echa Komisji najbardziej odbiły się na mentalności społeczeństwa, rozbudzając w nim świadomość językową i narodową, bez tego, prawdopodobnie, nie byłaby możliwa walka z wrogami Polski i polskości. „Działacze i wychowankowie szkół KEN odegrali zasadniczą rolę w kształtowaniu inteligencji polskiej, podjęli dzieło zachowania i rozwijania kultury narodowej w kierunku wytyczonym przez oświecenie (...)” (Słownik literatury polskiego oświecenia 1977: 283).

Działania Komisji spowodowały, że szkolnictwo polskie było wiodące w kręgu europejskim, i stało się przyczynkiem do dalszego przekształcania szkół zgodnie z wcześniej nadanym przez nią kierunkiem reform oświatowych. Zapoczątkowana przez Komisję „Idea państwowości (...) organizowała sposób myślenia i postępowania Polaków. Nawet wówczas, gdy KEN już nie istniała, a kraj pozbawiony był samodzielnego bytu (...) wyrażała się ona w dążeniach kulturalnych i oświatowych do odrodzenia poczucia polskości” (Grabski 1984: 6). Na założeniach Komisji wzorowała się Izba Edukacji Publicznej Księstwa Warszawskiego oraz Kuratoria Wileńska, także Towarzystwo Przyjaciół Nauk (Słownik literatury polskiego oświecenia 1977: 283). Pod jej wpływem kolejne pokolenia Polaków wyrastały w duchu wychowania narodowego, z myślą o czynnym udziale w życiu kraju. Instytucja ta utwierdziła w społeczeństwie poczucie narodowej wspólnoty, „którego miało wystarczyć na sto dwadzieścia lat niewoli” (Słownik literatury polskiego oświecenia 1977: 283). Naśladowanie myśli narodowej Komisji „Szczególnie wyraźnie wystąpiło (...) po 1918 r. w Odrodzonym Państwie Polskim i po 1945 r. w Polsce Ludowej” (Grabski 1984: 7). Krótki, dwudziestoletni, okres działalności Komisji odmienił na zawsze cały naród, uświadamiając mu potrzeby państwa i ucząc go rozumnego szukania rozwiązań.

LITERATURA

1. Bartnicka H., *Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973.
2. Chamcówna M., *Programowo-organizacyjne podstawy działalności Komisji Edukacji Narodowej w: Komisja Edukacji Narodowej*, red. J. Trzynadłowski, Wrocław 1976, s. 29-67.
3. Chrzanowski I., *Komisja Edukacyjna i jej posiew*, Warszawa 1924.
4. Czapliński W., *Zarys dziejów Polski do roku 1864*, Kraków 1985.
5. Dutkowska R., *Komisja Edukacji Narodowej. Zarys działalności*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973.
6. Grabski W., *U podstaw wielkiej reformy. Karta z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, Łódź 1984.
7. Jobert A., *Komisja Edukacji Narodowej (1773-1794). Jej dzieło wychowania obywatelskiego*, Warszawa 1979.
8. *Komisja Edukacji Narodowej (Pisma Komisji i o Komisji)*, oprac. S. Tync, Wrocław 1954.
9. Kurdybacha Ł., Mitera-Dobrowolska M., *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973.
10. Lang M. R., *Komisja Edukacji Narodowej a cudzoziemcy. „Przegląd Humanistyczny” nr 4, 1973, s. 41-60.*
11. Lubieniecka J., *Reforma Programu Szkolnego Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1962.
12. Majorek Cz., *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1975.
13. Mizia T., *Nauka języka ojczystego i łaciny w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej. „Przegląd Humanistyczny” nr 3, 1973a, s. 1-14.*
14. Mizia T., *Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej w Koronie a społeczeństwo. „Przegląd Humanistyczny” nr 4, 1973b, s. 19-40.*
15. Piramowicz G., *Mowy miane w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych*, Kraków 1889.
16. *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773-1785*, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
17. *Słownik literatury polskiego oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1977.
18. Rudnicka J., *Instrukcja Komisji Edukacji Narodowej z 1779 roku dla Grzegorza Piramowicza podróżującego po Italii. „Przegląd Humanistyczny” nr 4, 1973, s. 101-103.*
19. Rzepka W. R., *Przyczynek do historii języka polskiego w dobie Oświecenia. „Pamiętnik Literacki” z 3, 1964, s. 119-131.*
20. Suchodolski B., *Dzieje kultury polskiej*, Warszawa 1980.
21. Suchodolski B., *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973.
22. Zachmacz Z. M., *Komisja Edukacji Narodowej na tle epoki. Informator wystawy*, Wrocław 1973.